

Uluslararası
OSMANLI'DAN CUMHURİYETE ÇORUM
Sempozyum

23-25 Kasım 2007

III. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Doç.Dr. Mesut OKUMUŞ

İrfan YİĞİT

Çorum Belediyesi Yayınları: 5

Çorum
2008

Sempozyum Düzenleme Kurulu

Mustafa TOPRAK (Çorum Valisi)

Turan ATLAMAZ (Çorum Belediye Başkanı)

Prof. Dr. Serdar KILIÇKAPLAN (Hitit Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Ferhat KOCA (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili)

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Doç. Dr. Muhit MERT (Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Ethem ERKOÇ (Araştırmacı-Yazar)

Ali ALAKOÇ (Çorum Belediyesi)

İrfan YİĞİT (Çorum Belediyesi)

Sempozyum Sekreteryası

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ, Hitit Ün. İlahiyat Fakültesi

Ethem ERKOÇ, Emekli Öğretmen, Araştırmacı-Yazar

İrfan YİĞİT, Çorum Belediyesi

Osman YÜZTGEÇ, Çorum Valiliği

Yayına Hazırlayanlar

Doç. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ

Doç. Dr. Mesut OKUMUŞ

İrfan YİĞİT

Baskı Yeri ve Tarihi

Lider Matbaacılık A.Ş. - ÇORUM

Yayımlanan Tebliğlerin yasal tüm sorumluluğu yazarlarına aittir. Tebliğler Çorum Belediyesi'nden izin alınmadan kısmen ya da tamamen bir başka yayında kullanılamaz veya elektronik ortama aktarım ve kopyalaması yapılamaz.

İsteme Adresi:

Çorum Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kent Arşivi

Yeni Yol Mah. Gazi Cd. Turgut Özal İşmerkezi Kat:3 ÇORUM

Tel: 0 364 225 08 10 / 1539

E-posta: irfan-yigit@hotmail.com

ÇORUM KAZASINDA MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİ (1839-1874)

Doç. Dr. Ali AÇIKEL¹

Giriş

Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin altyapısı Osmanlı öncesi devirlerde şekillenmiştir. Osmanlı Devleti zamanında ise, bu ilişkiler daha yoğun olarak yaşanmıştır. Osmanlı döneminde Müslim-Gayrimüslim münasebetleri hakkında genel nitelikli önemli çalışmalar kaleme alınmıştır.² Bu konuda bölge esaslı çalışmalar ise henüz istenilen düzeye ulaşamamıştır.³

Bölgesel çalışmaların yetersizliği sebebiyle, birkaç dinî topluluğun yanı sıra yaşadığı Osmanlı şehirlerinde Müslim-Gayrimüslim birlikteliğinin gerçek durumunun ne olduğu hususu tam olarak bilinmemektedir. Bölgesel farklılıkların bu iki topluluğun (Müslüman Türkler ve Gayrimüslimler) ortak yaşamları üzerinde etkili olup olmadığı sorusu da cevap beklemektedir. Bu eksikliği gidermek için bireysel veya ekip halinde yapılacak çok sayıda bölgesel çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Bölgesel bir çalışma olarak bu bildiri, 1839-1874 yılları arasında Çorum

1 Doç. Dr. Ali AÇIKEL, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü E-mail:

2 Bu konuda kısa bir literatür için bkz., Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teba'anın Yönetimi*, İstanbul 1990; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989; T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul 1999; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluşun Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 171-187.

3 Bu konuda kısa bir literatür için bkz., Ali Özgökmen, *Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri (1700-1800)*, Doktora Tezi, Konya 1996; Nuri Çevikel, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 277-2866; Akif Erdoğan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmîleri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 71-85; Mustafa Zeki Terzi, "Samsun Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 298-3003; Kemal Çiçek, "Şer'îyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 235-243; Ali Açıkel, "Rize

kazasında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini ele alacağız. 19. yüzyılda Müslüman Türkler ile Gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı kazada nüfusunun büyük çoğunluğu, Müslüman Türkler'den meydana gelmekteydi. Gayrimüslimler Rum ve Ermeni milletlerine mensup idiler. Kazadaki farklı dinlere mensup bu topluluklar, diğer Osmanlı yerleşim yerlerinde olduğu gibi, hukuk, sosyal ve ekonomik alanlarda ortak ilişkiler geliştirdiler. Özellikle hukuk alanında Müslümanlar mecburi, Gayrimüslimler ise isteğe bağlı olarak şer'î hukuka tabi oldular. Hukukla alakalı meselelerini tek hakimli şer'îye mahkemesine götürerek çözüme ulaştılar. Mahkemeye getirilen bütün davalar, karara bağlanarak mahkeme defterine yani "şer'îye sicili"ne kaydedildi.

Çalışmamızın temel kaynağı, adı geçen döneme ait 1, 2, 3 ve 4 numaralı Çorum Şer'îye Sicilleri'dir (=ÇŞS). Bu sicil defterleri üzerinde yaptığımız taramada konu ile alakalı çok önemli kayıtlar tespit ettik. İncelememizde bu kayıtlar, analitik bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Ayrıca bildirimizde, Çorum kazasının sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili modern incelemelere de müracaat edilecektir.

Bildirimizin amacı, Çorum kazasında Müslüman Türkler ile Gayrimüslimlerin geçmişte ne düzeyde yakın sosyo-ekonomik ilişkiler içinde bulduklarını şer'î mahkeme kayıtları yardımı ile ortaya koymaktır. Çorum kazasındaki durum, Osmanlı Devleti genelindeki Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini anlamaya katkı yapacağı muhakkaktır.

Çalışmamızda ilk olarak 19. asırda Çorum kazasının idari yapısı ve nüfus durumu hakkında genel bilgiler vereceğiz. Ardından kazada Müslim-Gayrimüslim münasebetlerini ele alacağız. Müslim-Gayrimüslim ilişkileri ise hukuk, ekonomi ve sosyo-kültürel ilişkiler olmak üzere üç alt başlık altında değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde, yaptığımız analizlerden elde

Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1853-1860)", *I. Rize Sempozyumu (16-18 Kasım 2006)*, Rize 2006; Ramazan Günay, "18. yüzyılın İlk Yarısında Mardin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, Mardin 2007; Sonay Kekeçoğlu, *Şer'îye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007; Hülya Akbulut, *Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007; Serap Bozpolat, *Tanzimat'tan Önce Sivas'ta Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

edeceğimiz neticeler yer alacaktır. Bildirinin en sonunda ise çalışmada yararlandığımız kaynaklar alfabetik olarak listelenecektir.

1. Çorum Kazasının İdari Yapısı ve Nüfus Durumu

a- İdari Yapısı: Çorum ve çevresi 1831'e kadar Sivas eyaletine bağlı bir sancak iken bu tarihten bir süre sonra Ankara sancağına tabi bir kaza oldu. 1836'da eyalet ve sancak merkezlerinde Redif teşkilatının kurulması ile birlikte, Çorum'a tekrar sancak statüsü verilerek Ankara eyaleti müşirliğine bağlandı.⁴ Tanzimat fermanı ile Muhassıllık uygulamasına geçilmesi neticesinde, 1840 Martından itibaren Çorum, yeniden Sivas eyaletine ilhak edilerek bir muhassıl tarafından yönetilmeye başlandı.⁵ 1847-1860 arasındaki süreçte Sivas eyaleti içinde Amasya ile birlikte bir sancak kabul edildi.⁶ 1861 yılında kaza statüsü ile Ankara vilayetinin Bozok sancağına bağlandı.⁷ Vital Cuinet'in 1892 yılına ait tespitlerine göre, Çorum kazası Ankara merkez, Yozgat, Kayseri ve Kırşehir sancaklarından meydana gelen Ankara vilayetinin Yozgat sancağına tabi bulunuyordu. Yozgat sancağı Çorum, Sungurlu, Akdağmadeni ve Boğazlayan kazalarından oluşmaktaydı. Çorum kazası ise bir merkez ile toplam 163 köyden meydana gelmekteydi.⁸

1894 yılında Çorum, Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa'nın çabası ve Ankara Valisi Abidin Paşa'nın yardımlarıyla Ankara vilayetine bağlı bir sancak merkezi oldu. Osmancık, İskilip ve Sungurlu bu yeni sancağın kazaları olarak düzenlendi. 1916'da Mecitözü kazası da Çorum sancağına dahil edildi.⁹ Sancağın bu idari statüsü Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte il olana kadar devam etmiştir.

b- Nüfus Durumu: 1831 yılı nüfus sayımına göre, Çorum sancağı; merkez kazası 10075, İskilip kazası 11450, Osmancık kazası 4349, Hacıhamza kazası

4 İlhan Şahin, "Çorum", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA), 8, İstanbul 1993, s. 376; Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapısı(Tanzimat-II.Meşrutiyet)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 50.

5 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 50.

6 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 51; 1273/1857-58 yılı *Devlet Salnâmesi*, s. 101; 1277/1860 yılı *Devlet Salnâmesi*, s. 144.

7 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 52; Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

8 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, Paris 1892, s. 249, 299.

9 Korkmaz, a.g.tez., 2003, s. 54; Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

659, Saz kazası 661 ve Çorum sancağı dahilindeki Kürt ve Türkmenler 6581 kişi olmak üzere toplam 35775 Müslüman erkek nüfusa sahipti. Bu tarihte sancak merkezi ve kazalarda Gayrimüslim nüfusun varlığı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Zira 1831 tarihli nüfus sayım defterinde Çorum sancağı kazaları için Gayrimüslimlerle ilgili nüfus rakamı verilmektedir.¹⁰

1882 yılı Ankara vilayet salnamesine göre, Çorum kazasında 288 Kıpti, 80 Ermeni, 4 Rum ve 21521 Müslüman olmak üzere, toplam 21893 nüfus bulunmaktaydı.¹¹ Bu rakamlara baktığımızda, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim nüfus oranı % 98,30'a % 1,70 olmaktadır. Bu oranın daha sonraki yıllarda Gayrimüslimler aleyhine değiştiği görülmektedir. 1889-90 yılı Ankara vilayet salnamesi, Çorum kazasında 573 Rum ve 45569 Müslüman olmak üzere, toplam 46142 nüfus kaydetmektedir.¹² Bu sayısal verilere göre, kazada Müslim-Gayrimüslim nüfus oranı % 98,75'e % 1,24 nispetindedir.

1893 nüfus sayımına göre, Çorum kazasının nüfus durumu aşağıda Tablo 1'de verilmiştir.¹³ Tablodaki veriler incelendiğinde, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim oranının % 98,62'ye % 1,38 olduğu görülmektedir.

Tablo 1. 1893 Nüfus Sayımına Göre Çorum Kazasının Nüfusu

Cinsiyet	Müslüman	Rum	Ermeni	Protestan	Toplam
Kadın	23830	45	200	16	24091
Erkek	24551	101	297	17	24966
Toplam	48381	146	497	33	49057

Etnik yapı bakımından Çorum kazasının 1882, 1890 ve 1893 yıllarına ait nüfus rakamları karşılaştırıldığında, demografik yapı hakkında bazı tespitler yapmak mümkün görünmektedir. İlk olarak, 1882-1893 arasındaki 10 yıllık süreçte Çorum kazasının toplam nüfusunun giderek arttığı (21893'den 'ye) gözlenmektedir. Bu durum etnik gruplara ait nüfus rakamlarına da yansımıştır. Örneğin, sürecin başında Ermeni sayısı 80 iken, 1893'te 497'ye yükselmiştir. İkinci olarak, Gayrimüslim nüfus içinde dönem boyunca

10 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s. 155.

11 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

12 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2036.

13 Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1982, s. 2037.

Ermeniler'in Rumlar'a göre daha kalabalık oldukları anlaşılmaktadır (1882'de 80 Ermeni 4 Rum; 1893'te 497 Ermeni 146 Rum). Üçüncü olarak, Çorum kazası nüfusu içinde Protestan olarak belirtilenlerin milliyeti hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte, bunların muhtemelen Rum ve Ermeniler'den bu mezhebi kabul eden şahıslar olduğu düşünülebilir. Son olarak, yukarıda verilen nüfus bilgilerinden, 19. asrın ikinci yarısında Çorum kazasında nüfusun büyük çoğunluğunun Müslüman Türkler'den oluştuğu ve Gayrimüslimler'in ortalama % 1,5'lik bir orana sahip oldukları görülmektedir. Çorum şer'îye sicil kayıtlarından Gayrimüslim nüfusun bir bölümünün Kayseri ve Yozgat gibi çevre illerden ticaret amacıyla Çorum'a gelip yerleşen Ermeni ve Rum tacirler oldukları anlaşılmaktadır.

2. Çorum Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874)

Bilindiği üzere, şer'îye sicilleri bir kaza bölgesindeki adli meseleler ile sosyal, ekonomik, askerî ve idarî hususlarla ilgili kayıtları kapsamaktadır. Müslim ve Gayrimüslim toplulukların birlikte yaşadığı kazaların şer'îye sicillerinde, bu iki topluluğun çeşitli alanlardaki ilişkilerini yansıtan kayıtlara da rastlanmaktadır. Çorum kazası sicillerinde de Müslim-Gayrimüslim ilişkilerine dair belgeler bulunmaktadır. Bu hususta 1839-1874 yılları arasındaki Çorum kazası şer'îye sicillerinde toplam 68 adet kayıt tespit edilmiştir.

Bu bildiriye tespit ettiğimiz sicil kayıtları ile birlikte karşılaştırma amacıyla incelediğimiz toplam 42 Müslim tereke kaydı çerçevesinde Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin genel durumunu ortaya koymaya çalışacağız. Adı geçen 68 sicil kaydının konu dağılımı aşağıda Tablo 2'de verilmiştir. Bu kayıtların genel dağılımına baktığımızda emlak satışı, borç-alacak meselesi ve tereke kayıtlarının fazlalığı dikkat çekmektedir.

Tablo 2. Müslim-Gayrimüslim İlişkileri İle İlgili Kayıtların Konu Dağılımı

Konu türü	Sayı
Emlak satışı	34
Borç-alacak meselesi	9
Tereke kaydı	8
Binek ve koşum hayvanı gaspı	6
Cizye vergisi	4
Hayvan satışı	1
Cehri satışı	1
Ziynet gaspı	1
Vekalet kaydı	1
İhtida	1
Kilise inşası izin talcibi	1
Metruk eşya listesi	1
Toplam	68

Şimdi bu kayıtların içerdiği bilgiler çerçevesinde önce hukuk alanında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini, ardından diğer alanlardaki gelişmeleri ele alacağız.

2.1. Hukuk Alanında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

İslam hukuku, İslam ülkesi vatandaşı olan Gayrimüslimlere "zimmî" statüsü tanımıştır. Zimmî kelimesi "and, güvenlik, söz verme" anlamlarına gelen "zimmet" sözcüğünden gelmektedir. Hukuk terimi olarak ise İslam egemenliği altına girerek İslam topraklarında sürekli olarak yaşama hakkı elde eden Gayrimüslimler için kullanılmaktadır.¹⁴ Gayrimüslimlerin zimmî statüsünü kazanabilmeleri için İslam devleti ile bir zimmet anlaşması yapmaları gerekir. Zimmet anlaşmasının imzalanması ile Gayrimüslimlere İslam toplumunda yaşama izni verilir, can ve malları İslam devletinin güvencesi altına alınır ve din ve vicdan hürriyetinden yararlanırlar.¹⁵ Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti de tebası olan Gayrimüslimlere "zimmî" statüsü vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlere şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında kendi dinî hukuk kurallarına tabi olma ve yine kendi mahkemelerinde yargılanma hakkı tanınmıştır. Böylece farklı din mensuplarının kendi kanun ve hakimleriyle işleyen cemaat mahkemeleri ortaya çıkmıştır. Diğer yandan Gayrimüslimler, dilerlerse şer'îye mahkemelerine başvurma hakkına da sahiptiler. Şer'îye sicillerindeki dava örneklerden şer'îye mahkemelerinde kendilerine İslam hukuku hükümlerinin uygulandığı görülmektedir.

Çorum kazasında yaşayan Gayrimüslimler, hukukla alakalı meselelerinin bir kısmını kendi cemaat mahkemelerine taşıırken bir bölümünü de şer'îye mahkemesine götürmüşlerdir. Bu durum, elimizde bulunan Çorum şer'îye sicil kayıtlarından açıkça görülmektedir. Şimdi bu kayıtlar çerçevesinde, 1839-1874 yılları arasında Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim hukukî ilişkilerini ele alalım.

a. Miras Hukuku Açısından

Miras hukuku, gerçek kişinin ölümünden sonra bunun mal varlığının

¹⁴ Akyılmaz, a.g.m., s. 171.

¹⁵ M. Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, (Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 419-420.

(mamelek veya tereke) hukukî akıbetini düzenler ve mülkiyet hakkının (kişinin ölümünden sonraki dönemde) değişik bir boyutunu ele alır.¹⁶ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki miras meseleleri, 'aile hukuklarında olduğu gibi, genel olarak mensup oldukları dinin kurallarına göre cemaatlerinin din adamları tarafından halledilmiştir.¹⁷ Ancak istemeleri durumunda mirasla ilgili konularda da şer'îye mahkemelerine müracaat etmişlerdir.

İncelenen dönemde Çorum kazasında bazı Gayrimüslimler miras hukuku ile alakalı hususlar için şer'îye mahkemesine gitmişlerdir. Bu bakımdan elimizde 8 adet Gayrimüslim tereke kaydı bulunmaktadır.¹⁸ Tereke kaydı, ölen şahsın mirasçılarının talebi ile mahkemece mirasın ayrıntılı olarak dökümü ve mirasçılara taksimini ihtiva etmektedir. Miras kayıtları incelendiğinde, varisler arasında miras taksiminin İslam miras hukukuna (ferai) göre düzenlendiği görülmektedir. Örneğin, aslen Kayseri'ye tabi Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da gelip Bedros odasında sakin iken ölen Ovannes v. Barsak v. Artin'in mirası validesi Minve b. Mihail ile kardeşleri Karabet, Maryem, Hatun ve Maria'ya intikal etmiştir. 6054 kuruşluk mirastan 154 kuruş cenaze masrafı, 156 kuruş da resmi işlemler için ayrılmış ve geriye kalan 5744 kuruş ise varisler arasında İslam miras hukuku hükümlerine göre taksim edilmiştir. Miras taksiminde annenin hissesi 1/6 olurken erkek kardeş tam hisse, kızların her biri erkek kardeşin yarısı kadar pay alabilmişlerdir.¹⁹

Varis bırakmadan ölen zimmîlerin mirasları beytülmal emirleri tarafından Beytülmal sandıkları için zapt edilmiştir. Bu hususta bir örnek vermek gerekirse, 15 Safer 1286/27 Mayıs 1869 tarihli kayda göre, aslen Kayseri'ye tabi Tolosun köyünden olup ticaret amacıyla Amasya sancağına mülhak

16 Şanal Görgün, *Hukukun Temel Kavramları*, Ankara 1994, s. 69.

14 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 15; Ercan, *a.g.e.*, s. 206; Soykan, *a.g.e.*, s. 117.

18 Bu kayıtların referansları için bkz., Şerif Korkmaz, *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'îye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 188 (B. 95/S. 52), 203 (B. 103/S. 56); Abdullah Gündoğdu, *Çorum'un 2 Numaralı Şer'îye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme* (H. 1268-1280; M. 1852-1863), Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 330 (B. 250); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

19 ÇŞS 3, 108/1. Diğer Osmanlı şer'î mahkemeleri de Gayrimüslim terekelerini İslam miras hukukuna göre taksim etmiştir. Örneğin Kayseri mahkemesi için bkz., Kekeçoğlu, *a.g.tez.*, s. 97-98.

Merzifon'a giderken yolu üzerinde bulunan Çorum'a bağlı Bozboğa köyü yakınlarında katledilerek ölen Mihail v. Arzuman v. Atam'ın görünürde varisi olmayıp terekesi beytülmale ait olduğundan beytülmal emini Elhac Mehmed Ağa b. İbrahim'in talebiyle hukuk ehli kimseler tarafından miras yazımı yapılmıştır. Daha sonra ölenin toplam 979 kuruşluk mirasından cenaze masrafları ve resmi harçları düşüldükten sonra geriye kalan 821 kuruş beytülmale intikal ettirilmiştir.²⁰

b. Borçlar Hukuku Açısından

Borçlar hukuku, kişiler arasındaki ilişkilerden doğan borç ve alacakları düzenleyen bir medeni hukuk dalıdır.²¹ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, kendi aralarında borçlar hukuku açısından tam bir serbestliğe sahiptiler. Ancak Müslümanlarla girdikleri borç ilişkilerinde domuz eti, şarap, Müslüman köle satışı ve benzeri konularda kısıtlamaya tabi idiler. Müslümanlarla bu mallara ilişkin sözleşme yapamazlar ve Müslüman köle satın alamazlardı.²² Bu kısıtlamalar, aynı şekilde, bu devirde Çorum'da mevcut olan Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan borç ve alacak ilişkilerinde de geçerli olmuştur.²³ 1839-1874 yılları arasında borçlar hukuku ile ilgili elimizde 9 adet kayıt bulunmaktadır.²⁴ Bu kayıtlarda Müslim-Gayrimüslim borç-alacak ilişkilerini yansıtan uygulamalar göze çarpmaktadır.

İlk olarak, bazı Gayrimüslimler, Müslüman tanıdıklarından borç para almışlardır. Örneğin, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet ederken vefat eden Kaya isimli zimmînin Gurre-i Recep 1257/19 Ağustos 1841 tarihli tereke kaydında, 7 ayrı Müslüman şahsa toplam 1565 kuruş borcu olduğu görülmektedir.²⁵ Yine, 4 Recep 1286/19 Ekim 1869 tarihli bir borç-

20 ÇŞS 3, 129/1.

21 Görgün, a.g.e., s. 73.

22 Bozkurt, a.g.e., s. 16.

23 1850-1900 arasında Çorum'da tüccar ve esnafın mal varlıkları ve borç-alacak ilişkileri hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz., Ömer Demirel, "Çorum Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ve Borç-Alacak İlişkileri (1850-1900)", Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler) 01-03 Ekim 2004, Çorum 2006, s. 92-104.

24 Bu kayıtların referansları için bkz., Gündoğdu, a.g.t., s. 333 (B. 251); ÇŞS 3, 106/4; ÇŞS 4, 367/1; ÇŞS 3, 249/2; ÇŞS 3, 202/3; ÇŞS 4, 105/1; ÇŞS 4, 106/4; ÇŞS 4, 127/3; ÇŞS 4, 272/1.

25 Korkmaz, a.g.t., 1995, s. 206.

alacak dava kaydına göre, Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da kalan Ermeni Turab oğlu Abraham isimli tacir mahkemede Çorum'un Abdalbudu köyünden Celgir Mustafa oğlu Mustafa zimmetinde toplam 2900 guruş alacak hakkı olduğunu ifade ederek bu parayı talep etmiştir. Davalı bu miktar burcu olduğunu ikrar ve itiraf etmesiyle mahkeme davalı Mustafa'nın bu parayı ödemesine hükmetmiştir.²⁶ 13 Rebiülevvel 1286/23 Haziran 1869 tarihli bir diğer borç-alacak dava kaydına göre ise, aslen Nevşehirli olup ticaret amacıyla Çorum'da sakin Rum asıllı hekim Osib v. Yuvan mahkemede yine aslen Darendeli olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet eden Cerit oğlu Mehmet Ağa b. Hacı Yusuf 'un kardeşi Mustafa Ağa sayrıca illetine müptela olduğu cihetle Mustafa'nın illetine 75 gün süre ile tedavi uyguladığını, ilaç ve vizite ücreti olarak toplam 914 guruş alacak hakkı olduğunu söyleyerek bu parayı Mehmed Ağa'dan talep etmiştir. Davalı cevabında tedaviyi kabul edip ücretin 140 guruş olduğunu iddia etmiştir. Daha sonra Müslümanlar'ın araya girmesiyle aralarında 300 kuruşa sulh akdi yaparak birbirlerini ibra etmişlerdir.²⁷

Ayrıca, şer'i mahkeme borçlu olarak ölen ve mirası borçlarını karşılayamayacak durumda olan Gayrimüslimlerin borçlarının tasfiye işlemleri için vasi tayin etmiştir. Misafir olarak veya ticaret amacıyla gidip kaldığı şehirde ölen Gayrimüslimlerin mirasının muhafazası ve varislerine ulaştırılması işlemlerini yürütmek için de şer'i mahkemece vasi tayini yapılmıştır. Vasiler genel olarak ölenin yakın akrabasından veya Müslümanlar arasından seçilmektedir. Örneğin, Gurre-i Recep 1257/19 Ağustos 1841 tarihli bir tereke kaydında, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da ikamet ederken vefat eden Kaya isimli zimmînin borçları mirasından fazla olması sebebiyle Çorum halkından Kürd oğlu Ali Ağa şer'i mahkemece mirasın yazımı ve borçların edası işlemlerini yürütmek üzere vasi tayin edilmiştir.²⁸ 13 Safer 1280/20 Temmuz 1863 tarihli bir diğer miras kaydında ise, aslen Kayserili olup ticaret amacıyla Çorum'da Ulucak-oğlu hanında ikamet ederken vefat eden Nazar v. Arzuman v. Ohan'ın mirası Kayseri'de sakin anası Anişde b. Arzuman ve kız kardeşleri Maryem ve Sofiya, ölen erkek kardeşinin oğlu Ohan'a düştüğünden varisler gelip mirası alıncaya kadar malları hıfza Saralem v. Yasef isimli tacirin şer'i mahkemece vasi tayin edildiği ifade

26 ÇŞS4, 127/3.

27 ÇŞS4, 106/4.

28 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 203 (B.103/S. 56).

edilmektedir.²⁹

c. Ticaret Hukuku Açısından

Ticaret hukuku, ticarî işlerde ve işletmelerde uygulanan kuralları düzenleyen bir özel hukuk dalıdır.³⁰ Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler, kendi aralarında ticaret hukuku açısından tam bir serbestliğe sahiptiler. Bununla birlikte, Müslümanlarla girdikleri ticarî ilişkilerinde domuz eti, şarap, Müslüman köle satışı ve benzeri konularda kısıtlamaya tabi idiler. Bu kısıtlamaların dışındaki mal ve hizmetlerin mübadelesinde ortak hareket edebilirler, bir takım ticarî ortaklıklar kurabilirlerdi.³¹ Esnaf defterlerinden anlaşılacağı üzere, Osmanlılar'da Gayrimüslimlerle Müslümanlar aynı esnaf örgütünde yer alabiliyorlardı. Bu defterlere önce Müslüman, sonra Hıristiyan, daha sonra da Yahudi esnaf kaydedilmekteydi.³²

Bu genel kurallar, Çorum'da yaşayan Müslim ve Gayrimüslimlerin ticarî ilişkileri için de geçerli olmuştur. 1839-1874 yılları arasında ticaret hukuku ile ilgili elimizde 36 adet kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların büyük bir bölümü (toplam 33 kayıt) Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki ev, ev arsası, dükkan, bağ ve cehrilik (sarı boya) bahçesi satışı; geriye kalan 2 kayıttan ilki hayvan satışı, diğeri ise cehri maddesi ticareti ile ilgilidir.

Ticaret hukuku ile alakalı kayıtlara yansıyan bazı uygulamalar, Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin iyi yönde olduğunu ortaya koymaktadır. Gayrimenkul ticareti ile ilgili kayıtlardan, çoğunlukla dışardan gelip Çorum'da ikamet eden Gayrimüslimlerin yerli Müslüman halktan gayrimenkul satın aldıkları, az da olsa Gayrimüslimlerin kendi aralarında gayrimenkul alış-verişi yaptıkları görülmektedir. Bu bakımdan elimizde toplam 34 satış kaydı olup bunun 31 tanesi Müslimlerden Gayrimüslimlere gayrimenkul satışı,³³ diğeri 1 tanesi Müslimden Gayrimüslime gayrimenkul

29 ÇSS 3, 4/2.

30 Görgün, *a.g.e.*, s. 79.

31 Bozkurt, *a.g.e.*, s. 17-18; Ercan, *a.g.e.*, s. 217-222; Soykan, *a.g.e.*, s. 101-106.

32 Soykan, *a.g.e.*, s. 107.

33 Bu satış kayıtlarının referansları için bkz., ÇSS 4, 13/1; ÇSS 4, 84/3; ÇSS 4, 100/3; ÇSS 4, 121/2; ÇSS 4, 178/2; ÇSS 4, 13/3; ÇSS 3, 222/2; ÇSS 4, 111/1; ÇSS 4, 143/3; ÇSS 4, 295/1; ÇSS 4, 314/2; ÇSS 4, 316/2; ÇSS 4, 318/2; ÇSS 4, 16/2; ÇSS 4, 259/2; ÇSS 3, 233/5; ÇSS 4, 27/1; ÇSS 4, 42/2; ÇSS 4, 46/2; ÇSS 4, 49/1; ÇSS 4, 46/1; ÇSS 4, 344/2; ÇSS 3, 188/1; ÇSS 3, 212/2; ÇSS 3, 214/3; ÇSS 3, 156/4; ÇSS 3, 191/2; ÇSS 4, 211/4; ÇSS 4, 322/2.

satışı,³⁴ kalan 2 tanesi de Gayrimüslimlerden Gayrimüslime gayrimenkul satışı³⁵ ile ilgilidir. Bu satış kayıtlarının dökümü aşağıda Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Gayrimenkul Satışı ile İlgili Kayıtların Dağılımı (1839-1874)

Gayrimüslimden Müslime		Müslimden Gayrimüslime	
Gayrimenkulün türü	Kayıt sayısı	Gayrimenkulün türü	Kayıt sayısı
Arsa	0	Arsa (vakıf)	2
Bağ	0	Bağ	6
Bahçe (cehrilik)	1	Bahçe (cehrilik)	10
Dükkan	0	Dükkan	10
Ev	0	Ev	3
Toplam	1	Toplam	31

Müslümanlarla Gayrimüslimlerin ticarî ilişkilerine dair kayıtlardan birkaç örnek vermek gerekirse, 17 Cemaziyelahir 1289/22 Ağustos 1872 tarihli bir gayrimenkul satış hüccetinde, Çorum'un Emir Ahmed mahallesinden Babacan oğlu Hüseyin b. İbrahim'in Kayseri kazası Talas köyünden Ermeni asıllı Törükçü oğlu Osib v. Karabet'e 1 kıt'a cehrilik bahçesini 500 kuruşa sattığı ifade edilmektedir.³⁶ 6 Rebiülevvel 1285/27 Haziran 1868 tarihli diğer bir satış hüccetinde, Çorum'un Nuran mahallesinde sakin Çavuş oğlu Hasan Efendi b. Ali'in yine Çorum'da sakin Ermeni asıllı Agob v. İlham'a bir kıt'a bağ ve cehriliğin bağ kütükleri ve ağaçlarının mülkiyeti için 250 kuruş ve arzin ferağı için 100 guruş olmak üzere toplam 350 kuruşa sattığı kaydedilmiştir.³⁷ 21 Cemaziyelahir 1288/7 Eylül 1871 tarihli başka bir satış hüccetine göre ise, Çorum'un Pazar mahallesinde sakin Basmacı oğlu Mühtedi Mehmed, Kayseri kazasının Talas köyünden Ermeni Turab oğlu Abraham v. İstefan isimli tacire 4 odalı, ahır ve avlusu bulunan mülk evini 6000 kuruşa satmıştır.³⁸

Bu örnek kayıtlar, açıkça şer'î mahkeme yoluyla Müslümanların Gayrimüslimlere gayrimenkul satışı yaptıklarını ve her iki topluluğun iyi ilişkiler içinde olduklarını ortaya koymaktadır.

34 ÇŞS 3, 264/2.

35 ÇŞS 3, 220/1; ÇŞS 4, 121/3.

36 ÇŞS 4, 318/2.

37 ÇŞS 4, 13/3.

38 ÇŞS 4, 211/4.

D. Eşya Hukuku Açısından

Eşya hukuku, gerçek ve tüzel kişilerin maddi mallar üzerindeki haklarını, yetkilerini ve tasarruflarını ve bu kişilerin malları dolayısıyla diğer kişilerle olan ilişkilerini düzenlemektedir. Maddi mallar üzerindeki en kapsamlı hak, mülkiyet hakkıdır. Mülk sahibi, taşınır (menkul) ve taşınmaz (gayrimenkul) malı üzerinde kanunların koyduğu sınırlar çerçevesinde serbestçe mülkiyet hakkını kullanır.³⁹ Osmanlı Devleti'nde Müslim ve Gayrimüslim halk mirî (devlete ait) arazide sadece tasarruf (kullanım) hakkına sahiptiler. Mülk arazi kapsamı içinde bulunan bağ, bahçe ve arsalarda hem Müslümanlar hem de Gayrimüslimler mülkiyet haklarını kullanmakta idiler.⁴⁰

Çorum kazasında yaşamış olan Gayrimüslimler eşya hukuku ile ilgili meselelerinin bir bölümünü şer'îye mahkemesinde çözdürmüşlerdir. 1839-1874 yılları arasında eşya hukuku açısından Müslim-Gayrimüslim ilişkileri ile ilgili elimizde 7 adet dava kaydı bulunmaktadır.⁴¹ Bu kayıtların ekserisinde her iki toplum kesiminden bazı şahısların özellikle birbirlerinin sahip oldukları mal ve eşyalar üzerindeki mülkiyet haklarına müdahalede buldukları görülmektedir. Bu hususta birkaç örnek vermek gerekirse, mesela 9 Safer 1286/21 Mayıs 1869 tarihli bir kayda göre, Çorum'un Eziler köyünde sakin Bölükbaşı oğlu Elhac Ebubekir b. Elhac Hasan b. Abdullah, Kayseri kazasının Mecidözü nahiyesine tabi Hacı köyünden Ermeni Feciler oğlu Galos v. Serkiz isimli tacirden daha önce kaybolan atına el koyması sebebiyle davacı olmuştur. Davalı Galos cevabında bu atı bir süre önce bacanağı Ohannes'den 200 guruş bedelle satın aldığını ifade etmiştir. Ancak davacının getirdiği şahitler onun lehine şahadet etmeleriyle hayvanın davalıdan alınıp davacıya verilmesine karar verilmiştir.⁴² 15 Rebiülevvel 1285/6 Temmuz 1868 tarihli diğer bir kayıta, aslen Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Samsun iskelesinde sakin Ermeni Gabriel v. Kirkor v. İstefan bir süre önce adı geçen İskele civarında yayılırken kaybettiği atına el koyması sebebiyle, Çorum mahkemesinde Çorum'un Kiblelü mahallesinden Duhancı Salih oğlu Süleyman Efendi b. El-Hac Mehmed aleyhine dava açtığı ifade edilmektedir.

39 Görgün, *a.g.e.*, s. 71.

40 Mirî ve mülk arazi hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz., Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985, s. 22-28, 45 vd.

41 Bu kayıtların referansları için bkz., ÇŞS 4, 132/4; ÇŞS 4, 104/2; ÇŞS 4, 18/2; ÇŞS 3, 256/3; ÇŞS 3, 249/1; ÇŞS 4, 112/2; ÇŞS 3, 187/2.

42 ÇŞS 4, 104/2.

Davalı cevabında atı İranlı bir kimseden aldığını söyleyerek iddiayı reddetmesi üzerine, davacının getirdiği 2 Müslüman şahit davacı lehine şahitlik yapmış, mahkeme de atın davalı Süleyman tarafından davacı Gabriel'e iadesine karar verilmiştir.⁴³ 17 Rebiülevvel 1286/27 Haziran 1869 tarihli başka bir kayda göre ise, aslen Kayseri kazasının Talas köyünden olup ticaret amacıyla Çorum'da sakin Ermeni Turab oğlu Hoca Abraham v. Turab v. İstefan isimli tacir daha önce kaybettiği 1 baş kara sığır öküzüne Çorum'un Kırık köyünden Seyyid oğlu Ömer b. Seyyid tarafından el konulması üzerine mahkemede dava açmıştır. Davalı Ömer cevabında öküzü bundan 11 ay önce Çorum'a bağlı Hassabüğet köyünden Ahmed b. Abdullah'tan 240 kuruşa satın aldığını söylemiştir. Ancak davaçının getirdiği 2 Müslüman şahidin onun lehine şahadet etmesiyle öküzün davacıya teslimine hükmedilmiştir.⁴⁴

Bu dava kayıtlarından, Müslimler ve Gayrimüslimlerin aralarındaki mülkiyet meselesi ile ilgili davalarını daha güvenilir bulmaları sebebiyle şer'îye mahkemesine taşıdıkları anlaşılmaktadır. Mahkeme kararlarına bakıldığında, genellikle Müslüman şahitlerin şahitlikleriyle hem Müslimler hem de Gayrimüslimler gasp edilen mülkiyet haklarını yeniden elde etmişlerdir.

e. Malî Hukuk Açısından

Malî hukuk, kamu hukukunun bir kolu olup kamu hizmetlerinin finansmanı için gerekli kurum ve kuralları düzenler. Kamu gelirlerinin ekserisi vergilerden sağlanmaktadır.⁴⁵ Osmanlı Devleti'nde malî hukuk bakımından zimmîler, İslam hukukunun öngördüğü şekilde muamele edilmişlerdir. Onlardan iki ana vergi (haraç ve cizye) ile birlikte belirli örfî vergiler alınmıştır. Haraç, zimmî toprak sahiplerinin fetihten önceki topraklarından istifade etmeyi sürdürmeleri karşılığında toprak kirası (harac-ı muvazzafa) olarak para ve ürün (harac-ı mukaseme) üzerinden aynî olarak alınır. Cizye ise askerlik hizmeti karşılığı olarak eli silah tutacak yaştaki erkek zimmîlerden tahsil edilirdi.⁴⁶

43 ÇŞS 4, 18/2.

44 ÇŞS 4, 112/2.

45 Görgün, *a.g.e.*, s. 103.

46 Gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nde ödedikleri vergiler hakkında kapsamlı fazla bilgi için bkz., Ercan, *a.g.e.*, s. 251-273; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 26-29; Soykan, *a.g.e.*, s. 162-176.

Çorum'daki Gayrimüslimler vergi hukuku açısından Osmanlı Devleti genelinde uygulanan kurallara uymakla yükümlü idiler. Bu nedenle zimmîler, vergi hukukuna dair bütün meselelerini şer'îye mahkemesine götürdüler ve devletin vergi kanunlarına göre muamele olundular.⁴⁷ 1839-1874 yılları arasında, vergi hukuku bakımından Gayrimüslimler ilgili elimizde sadece 4 adet kayıt bulunmaktadır.

Bu kayıtlarından ilki Çorum sancağında cizye bakiyesi olan Gayrimüslimlerin isimleri ve vergi miktarlarını gösterir 1256/1840 yılına ait bir listedir.⁴⁸ İkinci kayıt, 1256/1840 yılına ait olup Çorum sancağına bağlı İskilip kazasında ticaret amacıyla ikamet eden Gayrimüslimlerin isimlerini ve cizye vergi miktarlarını sıralamaktadır.⁴⁹ Üçüncü kayıt, 1256/1840 yılında Çorum'da muhtelif hanlarda ticaret amacıyla ikamet eden toplam 51 Gayrimüslimin isimlerini ve cizye vergi miktarlarını listelemektedir.⁵⁰ Liste incelendiğinde, tacir olan bu Gayrimüslimlerin Kayseri, Kastamonu, Sinop, Ankara, Tokat, Merzifon, Yozgat ve Amasya gibi yerlerden geldikleri görülmektedir. Son kayıt ise, Çorum sancağı cizye vergisinin ne şekilde toplanacağına dair Ankara sancağı ve çevresi ferikinin Çorum sancağı kaymakamına gönderdiği 1259/1843 tarihli bir buyuruldudur.⁵¹

Yukarıda verilen bilgilerden cizye mükellefi olan Gayrimüslimlerle Müslüman kamu görevlileri arasında resmî ilişkilerin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Ekonomik Alanda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Çorum kazasının ekonomik faaliyetleri genel olarak tarım, hayvancılık, ticaret ve endüstridir.⁵² Endüstri alanında, dokumacılık, dericilik, bakırcılık ve

47 Bu konuda örnek uygulamalar için bkz., Ali Açık, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS -I) Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği (20-22 Nisan 2006)*, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt 1, Kayseri 2007, s. 315-316.

48 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 79 (B. 28/S. 15).

49 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 80 (B. 29/S. 15).

50 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 81 (B. 30/S. 16).

51 Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 81 (B. 164/S. 86).

52 Kazanın 19. yüzyıl ekonomik faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgiler için bkz., Korkmaz, *a.g.tez.*, 2003, s. 248-330.

demircilik XV. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen ve 19. asırda da önemini koruyan faaliyet kolları idi. Dokuma tezgahlarında özellikle çamaşırılık bez, şal kuşak, yünden yapılmış aba, siyah şalvarlık kumaş, kilim ve seccade dokunmaktaydı. Bu ürünler yerel halkın ihtiyaçlarını karşılamanın yanında çevre şehirlere de sevk edilerek satışa sunuluyordu. Çorum'da dokumacılık sektöründen sonra en gelişmiş sanayi kolu dericilik⁵³ idi. Bölgede yapılan havyacılığın da katkılarıyla dericilik ile ilgili birçok meslek erbabı Çorum'da faaliyet göstermekteydi. XX. yüzyılın başında Çorum tabakhanelerinin toplam sayısı 73 idi ve bu tesislerde işlenen deriler civar illere de gönderilmekteydi.⁵³

Bakırcılık ve demirciliğin de Çorum endüstrisinde önemli bir yeri vardı. Çorum esnafı bakır için gerekli ham maddeyi Ergani madeninden temin ediyordu. Ancak 19. yüzyılın sonlarında bu ham maddenin temininde yaşanan sıkıntılar, Çorum'da bakırcılığın yavaş yavaş yok olmasına sebep oldu. Demircilik ise 20. yüzyılın başlarında büyük bir gelişme gösterdi. Muhtemelen demirden mamul tarım aletlerine duyulan ihtiyaç, demirciliğin gelişmesine katkı yapmıştır.⁵⁴

19. yüzyılın ikinci yarısında Müslim ve Gayrimüslimlerin iç içe yaşamış olduğu Çorum kazasının ekonomik faaliyetleri hakkında kazanun şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtları da önemli bilgiler içermektedir. Gözden geçirdiğimiz tereke kayıtlarına göre, Müslümanların öncelikli olarak tarla ve bahçe tarımı yaptıkları ve daha çok buğday, arpa, burçak gibi ürünler yetiştirdikleri görülmektedir.⁵⁵ Hayvancılık sektöründe ise, büyük baş (inek, öküz, at, merkep, dana, tosun, deve, manda) ve küçük baş (koyun, keçi) hayvanları besledikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bir kısım tereke kayıtlarında arıcılığa dair bilgiler bulunmaktadır.⁵⁶ Gayrimüslimler şehir ve kasabalarda sakin olmaları sebebiyle sanayi ve ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Buraya kadar verilen bilgilerden en azından aynı meslekleri icra eden Müslim ve Gayrimüslimlerin ekonomik alanda yakın ilişkiler geliştirdiklerini

53 Şahin, a.g.m., s. 375.

54 Şahin, a.g.m., s. 375.

55 Örnek olarak şu kayıtlara bakılabilir: ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/2; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 101/2.

56 Örnek olarak şu kayıtlara bakılabilir: ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 239/1.

söyleyebiliriz. Yukarıda hukuk alanında Müslim-Gayrimüslim ilişkilerini ele alırken ifade ettiğimiz üzere, her iki toplumun bireyleri arasında ticaret ve borç-alacak ilişkileri yaşanmıştır. Bu durum ekonomik alanda Müslim-Gayrimüslim münasebetlerinin mevcudiyetinin en açık delilidir.

2.3. Sosyal ve Kültürel Alanda Müslim-Gayrimüslim İlişkileri

Osmanlı döneminde ülke genelinde Müslim ve Gayrimüslimler sosyal ve kültürel alanda da birbirlerinden etkilenmişlerdir. Başka bir ifade ile, bu iki topluluk arasında bir kültür alış verişi meydana gelmiştir. Bu kültür etkileşimi, dil, edebiyat, müzik, gelenek, görenek, giyim, yiyecek ve içecek konularında gerçekleşmiştir.⁵⁷ Çorum kazasında 19. yüzyılda birlikte yaşamış olan bu iki topluluk arasında da bir kültür alış verişi meydana gelmiştir.

Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslim toplumlar arasındaki kültür alış verişinin bütün boyutlarını ortaya koymak ayrı ve özel bir çalışma yapmayı gerektirdiğinden burada sadece şer'îye sicillerindeki bilgiler çerçevesinde bu iki toplumun giyim-kuşam konusundaki benzerliklerine dikkat çekmeye çalışacağız. Genel olarak, bu bölgedeki Müslim ve Gayrimüslimlerin giyim eşyaları büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Çorum şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından derlediğimiz giysi isimleri⁵⁸ aşağıda Tablo 4'de listelenmiştir.

* Tabloda Müslümanlar için 28, Gayrimüslimler için ise 24 ayrı giysi adı yer almaktadır. Ancak tablodaki giysi isimleri Müslim ve Gayrimüslimlerin bütün giyim eşyalarını yansıtmamaktadır. Zira bu isim listesi, 4 adet şer'îye siciline yansıyan tereke kayıtlarından derlenmiştir. Daha gerçekçi giyim eşyası listeleri oluşturmak için en azından yarım asırlık bir periyoda ait tüm tereke kayıtları ile diğer kaynaklardaki bilgilere müracaat edilmesi daha yararlı olacaktır.

Tablo 4'deki giysi isimleri üzerine bir değerlendirme yapmak gerekirse, evvela, Müslümanlara ait giyim eşyası isimlerinin Gayrimüslimlerinkinden daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak bu durum Gayrimüslimlerin daha sınırlı türde elbise giydikleri anlamına gelmemektedir. Çünkü Müslüman giysi adları toplam 42 tereke kaydından Gayrimüslim giysi isimleri ise sadece

57 Ercan, *a.g.e.*, s. 289-292.

58 19. asırda Çorum'da giyim-kuşam hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Korkmaz, *a.g.tez.*, 2003, s. 224-233

8 adet tereke kaydından derlenmiştir. Elimizdeki sicillerde daha fazla Gayrimüslim tereke kaydı olsaydı belki daha fazla türde Gayrimüslim giysi adlarına tesadüf edecektik.

Diğer taraftan, Gayrimüslim giysisi olarak tespit ettiğimiz 24 tür giysiden 18 çeşidinin Müslümanlar tarafından da kullanılmakta olduğu görülmektedir. Bu giysiler şunlardır: Aba, cenber, cenber (Çorumkâri), çorap, dizlik, dülbent, entari, fes, gömlek, işlik, kuşak, Hamakâri kuşak, maşlah, mendil, peştamal, şal, şalvar ve yazma.

Tablo 4. Müslim ve Gayrimüslim Giysileri

Müslüman Giysileri ⁵⁹	Gayrimüslim Giysileri ⁶⁰
Aba	Aba
Aba (Çorumkâri)	-
-	Başlık
Biniş	-
Cenber	Cenber
Cenber (Çorumkâri)	Cenber (Çorumkâri)
Çarşaf	-
-	Çevre
Çorap	Çorap
Çizme	-
Dizlik	Dizlik (bez)
Dülbent	Dülbent
Entari (Kutni)	-
Entari (meydani)	Entari
Entari (hurşudî)	-
Entari (Sivasî)	-
Fes	Fes
Gömlek	Gömlek
İşlik	İşlik (çit)
Kuşak (Acemkâri)	Kuşak
Kuşak (Hamakâri)	Kuşak (Hamakâri)
Kuşak (Sivasî)	Kuşak (Firenk)
Kuşak (Trablus işi)	Kuşak (Kayseri işi)
-	Kürk
Maşlah	Maşlah
Mendil	Mendil
Peştamal (Tokad)	Peştamal
Sarı	-
Şal (Acem işi)	Şal (iki yüzlü)
Şalvar	Şalvar
-	Yağmurluk
Yazma	Yazma

59 Müslüman giysileri için taranan tereke kayıtlarının referansları: ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 213/2;

İkinci olarak, Çorum kazası Müslim ve Gayrimüslimlerinin kullandıkları bez ve kumaşların büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarından derlediğimiz bez ve kumaş isimleri aşağıda Tablo 5'de verilmiştir. Tabloda Müslümanlar için 10,

Tablo 3. Müslim ve Gayrimüslim Bez ve Kumaşları

Müslüman bez ve kumaşları ⁶¹	Gayrimüslim bez ve kumaşları ⁶²
Basma (Halebî)	Basma (Galata)
Basma (Acem)	Basma (Lacivert)
Bez (Amelkan)	Basma (Penbe)
Bez (Arkalık)	Basma (İzmir)
Çuka (Halebî)	Bez (Amelkan)
Dülbend	Bez (Arkalık)
Kadife	Bez (Ayıntab arkalığı)
Mücessem (Kayseri)	Bez (Beyaz)
Kutni	Bez (cehri)
Şali	Bez (Hacıköy)
	Bez (Mavi)
	Çuha (Mavi)
	Çuha (Kurşunî)
	Kadife (Halebî)

ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1.

60 Gayrimüslim giysileri için taranan tereke kayıtlarının referansları: Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 188 (B. 95/S. 52); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 203 (B. 103/S. 56); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 292 (B. 161/S. 84); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

61 Müslüman bez ve kumaşları için taranan tereke kayıtlarının referansları: ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 213/2; ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1.

62 Gayrimüslim bez ve kumaşları için taranan tereke kayıtlarının referansları: Korkmaz, *a.g.t.*, s. 188 (B. 95/S. 52); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 203 (B. 103/S. 56); Korkmaz, *a.g.t.*, 1995, s. 292 (B. 161/S. 84); ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 334/1.

Gayrimüslimler için ise 16 ayrı bez ve kumaş adı yer almaktadır. Bu verilere göre Gayrimüslimlerin Müslümanlardan çok daha fazla türde bez ve kumaşa sahip oldukları görülmektedir. Bu durum bizi, Gayrimüslimlerin doküma sektörüne daha fazla ilgi duyduğu kanaatine götürmektedir.

Sonuç

1839-1874 yıllarına ait şer'îye sicilleri kayıtlarına göre, Çorum kazasında Müslim-Gayrimüslim ilişkileri üzerine hazırladığımız bu kısa bildiri den bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. İlk olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çorum kazasının % 1,5 civarında bir Gayrimüslim nüfusa sahip olduğu, bunun da bir bölümünün çevre illerden ticaret amacıyla gelip burada ikamet eden Gayrimüslimler'den meydana geldiği anlaşılmaktadır. Diğer Anadolu şehir ve kasabalarındaki Gayrimüslim nüfus nispetleriyle kıyaslandığında (örneğin, 1903'te Sivas'ta Gayrimüslim oranı: %22⁶³) bu oran oldukça düşüktür.

İkinci olarak, hukuk alanındaki ilişkiler bakımından bazı Gayrimüslimlerin miras hukuku ilgili meselelerini şer'î mahkemeye taşıdıkları ve burada çözüm aradıkları görülmektedir. Şer'î mahkemede miras hukuku ile alakalı görülen Gayrimüslim davaları, İslam miras hukukuna (feraiiz) göre sonuçlandırılmıştır. Ayrıca, mirası borcunu karşılamayan zimmi ölülerin varisleri şer'î mahkemeye başvurduğunda, yine şer'î hukuka göre hüküm verildiği ve mirasın alacaklılara vasi vasıtasıyla taksim edildiği tespit edilmiştir.

Medeni hukukun diğer bir alt dalı olan borçlar hukuku ile alakalı Gayrimüslim kayıtlarından bazı Gayrimüslimlerin, Müslüman tanıdıklarından borç para aldıklarını öğreniyoruz. Ayrıca, bazı Gayrimüslimler, kendi aralarındaki borç-alacak davaları için de şer'î mahkemeye müracaat etmişlerdir.

Gayrimüslimler, eşya ve ticaret hukuku ile alakalı hususları için de şer'î mahkemeye gitmişlerdir. Bu hukuk dalları ile ilgili kayıtları incelediğimizde, Gayrimüslimlerin şer'î mahkemede davalarında Müslümanları vekil tayin ettikleri, yine şer'î mahkeme yoluyla Müslümanlar'dan gayrimenkul satın aldıklarını görülmektedir.

Üçüncü olarak, Çorum kazasında yaşamış olan Müslim ve Gayrimüslimlerin ekonomik alanda yakın ilişkiler geliştirdiklerini tespit

63 Bozpolat, *a.g.t.*, s. 22.

edilmiştir. Kazanın şer'îye sicillerinde yer alan tereke kayıtları ile diğer kaynaklardan gelen bilgilerden, bölgenin Müslim halkının öncelikli olarak tarla ve bahçe tarımı, hayvancılık ve arıcılık gibi iş kollarında, Gayrimüslimler'in ise şehir merkezinde ticaret ve endüstri sektörlerinde faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, her iki toplumun bireyleri arasında ticaret ve borç-alacak ilişkilerinin mevcut olması, Müslim ve Gayrimüslimler arasında yakın ekonomik ilişkilerin varlığına da delil teşkil etmektedir.

Son olarak, 19. asrın ortalarında Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslimlerin sosyal ve kültürel alanda birbirlerinden etkilendikleri görülmektedir. Bu bakımdan, bölgedeki Müslim ve Gayrimüslim giyim eşyalarının büyük ölçüde benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, bu bölgedeki Müslim ve Gayrimüslimlerin kullandıkları bez ve kumaşların hemen hemen aynı olduğu ancak Gayrimüslim bez ve kumaşlarının daha fazla çeşitlilik sergilediği anlaşılmaktadır.

Bütün bu bilgiler, 19. asrın ortalarında Çorum kazasında Müslim ve Gayrimüslimler arasında hukuk, ekonomi, sosyal ve kültürel alanlarda kolektif olarak yaşanan iyi ilişkileri ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

a-Çorum şer'îye sicil kayıtları

ÇŞS 3, 4/2; ÇŞS 3, 106/4; ÇŞS 3, 107/2; ÇŞS 3, 108/1; ÇŞS 3, 109/2; ÇŞS 3, 128/1; ÇŞS 3, 128/2; ÇŞS 3, 128/3; ÇŞS 3, 129/1; ÇŞS 3, 156/4; ÇŞS 3, 162/2; ÇŞS 3, 163/1; ÇŞS 3, 187/2; ÇŞS 3, 188/1; ÇŞS 3, 191/1; ÇŞS 3, 191/2; ÇŞS 3, 202/3; ÇŞS 3, 212/2; ÇŞS 3, 213/2; ÇŞS 3, 214/1; ÇŞS 3, 214/3; ÇŞS 3, 220/1; ÇŞS 3, 220/3; ÇŞS 3, 222/2; ÇŞS 3, 226/1; ÇŞS 3, 227/1; ÇŞS 3, 227/3; ÇŞS 3, 233/5; ÇŞS 3, 249/1; ÇŞS 3, 249/2; ÇŞS 3, 256/3; ÇŞS 3, 257/1; ÇŞS 3, 257/2; ÇŞS 3, 264/2; ÇŞS 4, 13/1; ÇŞS 4, 13/3; ÇŞS 4, 16/2; ÇŞS 4, 18/2; ÇŞS 4, 19/1; ÇŞS 4, 19/2; ÇŞS 4, 26/2; ÇŞS 4, 27/1; ÇŞS 4, 42/1; ÇŞS 4, 42/2; ÇŞS 4, 43/1; ÇŞS 4, 46/1; ÇŞS 4, 46/3; ÇŞS 4, 46/2; ÇŞS 4, 49/1; ÇŞS 4, 49/2; ÇŞS 4, 84/3; ÇŞS 4, 100/3; ÇŞS 4, 101/2; ÇŞS 4, 101/3; ÇŞS 4, 104/2; ÇŞS 4, 105/1; ÇŞS 4, 105/3; ÇŞS 4, 106/4; ÇŞS 4, 107/2; ÇŞS 4, 111/1; ÇŞS 4, 112/2; ÇŞS 4, 113/1; ÇŞS 4, 113/2; ÇŞS 4, 120/2; ÇŞS 4, 121/1; ÇŞS 4, 121/2; ÇŞS 4, 121/3; ÇŞS 4, 126/1; ÇŞS 4, 127/2; ÇŞS 4, 127/3; ÇŞS 4, 132/1; ÇŞS 4, 132/4; ÇŞS 4, 142/1; ÇŞS 4, 142/3; ÇŞS 4, 143/1; ÇŞS 4, 143/3; ÇŞS 4, 176/1; ÇŞS 4, 178/2; ÇŞS 4, 211/4; ÇŞS 4, 238/1; ÇŞS 4, 239/1; ÇŞS 4, 139/2; ÇŞS 4, 259/2; ÇŞS 4, 272/1; ÇŞS 4, 273/1; ÇŞS 4, 273/2; ÇŞS 4, 295/1; ÇŞS 4, 314/2; ÇŞS 4, 316/1; ÇŞS 4, 316/2; ÇŞS 4, 318/2; ÇŞS 4, 322/2; ÇŞS 4, 334/1; ÇŞS 4, 335/1; ÇŞS 4, 344/1; ÇŞS 4, 344/2; ÇŞS 4, 347-8/2;

ÇŞS 4, 367/1; ÇŞS 4, 374/1.

b- Salnameler

1273/1857-58 yılı Devlet Salnâmesi.

1277/1860 yılı Devlet Salnâmesi.

C- Araştırma Eserler (Kitap ve Makaleler)

Açkel, Ali, "Rize Kazasında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1853-1860)", *I. Rize Sempozyumu (16-18 Kasım 2006)*, Rize 2006.

Açkel, Ali, "Tokat'ta Hukuk Alanında Türk-Ermeni İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (EUSAS -I) Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk-Ermeni İlişkileri Örneği (20-22 Nisan 2006)*, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler Cilt 1*, Kayseri 2007, s. 291-322.

Akbulut, Hülya, *Şer'iyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Akyılmaz, Gül, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Hukukî Statüsü", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara 2003, s. 171-187.

Aydın, M. Akif, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, (Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 375-438.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Trabzon'da Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Ankara 1989.

Bozpolat, Serap, *Tanzimat'tan Önce Sivas'ta Gayrimüslimler*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie*, V. I, Paris 1892.

Çevikel, Nuri, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 277-2866.

Çiçek, Kemal, "Şer'iyeye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 235-243.

Demirel, Ömer, "Çorum Tüccar ve Esnafının Mal Varlıkları ve Borç-Alacak İlişkileri (1850-1900)", *Osmanlı Döneminde Çorum Sempozyumu (Tebliğler-Müzakereler) 01-03 Ekim 2004*, Çorum 2006, s. 92-104.

Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001.

Erdoğan, Akif, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Kayseri Zimmîleri", *I. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 1996, s. 71-85.

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teba'anın Yönetimi*, İstanbul 1990.

Görgün, Şanal, *Hukukun Temel Kavramları*, Ankara 1994.

Günay, Ramazan, "18. yüzyılın İlk Yarısında Mardin'de Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*, Mardin 2007.

Gündoğdu, Abdullah, *Çorum'un 2 Numaralı Şer'ıye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme* (H. 1268-1280; M. 1852-1863), Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

Heyet, "Çorum", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1982, s. 2036-2037.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.

Kekeçoğlu, Sonay, *Şer'ıye Sicillerine Göre Kayseri'de Gayrimüslimler (1800-1850)*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2007.

Korkmaz, Şerif, *Çorum'un İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II. Meşrutiyet)*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.

Korkmaz, Şerif, *H. 1255-1264 (M. 1839-1847) Tarihli Çorum Şer'ıye Sicili (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

Özgökmen, Ali, *Konya Şer'ıye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri (1700-1800)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

Soykan, T. Tankut, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, İstanbul 1999.

Şahin, İlhan, "Çorum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(DİA)*, 8, İstanbul 1993, s. 376.

Zeki Terzi, Mustafa, "Samsun Şer'ıye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 298-3003.